

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA VUMBIRHI (P2)

HUKURI 2025

TIMARAKA: 80

NKARHI: Tiawara ti2½

Papila leri ra swivutiso ri na tipheji ta 38.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Hlaya switsundzuxo leswi hi vukheta u nga si sungula ku hlamula swivutiso.
2. U nga ringeti ku hlaya papila ra swivutiso hinkwaro. Xiya tafula ra nongonoko wa vundzeni leri nga eka pheji ya 4 u ri karhi u fungha nhlayo ya swivutiso leswi vutisiweke eka matsalwa lama u ma dyondzeke nan'waka. Endzhaku ka sweswo hlaya swivutiso swa kona u ri karhi u hlawula leswi u nga ta swi hlamula.
3. Papila leri ra swivutiso ri na swiyenge SWINHARHU:

XIYENG XA A: Vutlhokovetseri	(30)
XIYENG XA B: Novhele/Mfuwo wa rixaka	(25)
XIYENG XA C: Ntlangu	(25)
4. Hlamula NTLHANU wa swivutiso ntsena: SWINHARHU eka XIYENG XA A, XIN'WE eka XIYENG XA B na XIN'WE eka XIYENG XA C hi mukhuva lowu:

XIYENG XA A: VUTLHOKOVETSERI
 SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO: Hlamula swivutiso SWIMBIRHI.
 XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO: Swa boha leswaku u xi hlamula.

XIYENG XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE.

XIYENG XA C: NTLANGU: Hlamula xivutiso XIN'WE.
5. MAHLAWULELO YA SWIVUTISO EKA SWIYENG SWA B (NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA) NA C (NTLANGU):
 - Hlamula NTSENA swivutiso swa novhele/mfuwo wa rixaka na ntlangu lowu u wu dyondzeke.
 - Hlamula XIVUTISO XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENG XA B, u fanele ku hlamula xa ximbangu eka XIYENG XA C. Loko u hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENG XA B, u fanele ku hlamula xa xitsalwana eka XIYENG XA C. Tirhisa tafula ra nongonoko wo tikamba leri nga eka pheji ya 5 ku vona loko u hlawurile swivutiso himfanelo.
6. VULEHI BYA TINHLAMULO
 - Xivutiso xa xitsalwana eka Vutlhokovetseri xi fanele xi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 250–300 (pheji yi1).
 - Swivutiso swa xitsalwana eka swiyenge swa Novhele/Mfuwo wa rixaka na Ntlangu swi fanele swi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 400–450 (tipheji ti2–2½).
 - Vulehi bya tinhlamulo eka swivutiso swa ximbangu byi ta lawuriwa hi ntsengo wa timaraka. Vakamberiwa va fanele ku hlamula hi ku kongoma na hi nkhaqato.

7. Landzelela swileriso leswi nga ekusunguleni ka xiyenge xin'wana na xin'wana himfanelo.
8. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila leri ra swivutiso.
9. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
10. Mpimanyeto wa matirhiselo ya nkarhi:

XIYENG XA A: Timinete ta kwalomu ka 40
XIYENG XA B: Timinete ta kwalomu ka 55
XIYENG XA C: Timinete ta kwalomu ka 55
11. Tsala swi basa no vonaka.

TAFULA RA NONGONOKO WA VUNDZENI

Pheji leyi yi ta pfuna vakamberiwa ku hlawula swivutiso leswi va lavaka ku hlamula swona handle ko hlava papila ra swivutiso hinkwaro.

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI			
Switlhokovetselo swa ndzawulelo: Hlamula swivutiso SWIN'WANA na SWIN'WANA SWIMBIRHI.			
NOMBORO YA XIVUTISO	MUXAKA WA XIVUTISO	TIMARAKA	NOMBORO YA PHEJI
1. 'Xibodze xa munghana'	Xitsalwana	10	6
2. 'Matanato'	Ximbangu	10	8
3. 'Xi ta bulukela muchayeri'	Ximbangu	10	10
4. 'Makhelwana u hundzile'	Ximbangu	10	11
NA			
Xitlhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo: Swa boha leswaku u xi hlamula.			
5. 'Tshengwe a hi vukosi'	Ximbangu	10	13
*LEMUKA LESWI: Hlamula xivutiso XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE xa B, u languteriwa ku hlamula xa ximbangu eka XIYENGE xa C. Loko u hlamula xa ximbangu eka XIYENGE xa B, u languteriwa ku hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE xa C. Eka XIYENGE xa B na xa C, hlamula xivutiso XIN'WE ntsena eka XIYENGE xin'wana na xin'wana.			
XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA			
NOVHELE: Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*			
6. <i>Mulunguntima</i>	Xitsalwana	25	15
7. <i>Mulunguntima</i>	Ximbangu	25	15
8. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Xitsalwana	25	18
9. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Ximbangu	25	18
10. <i>Ximitantsengele</i>	Xitsalwana	25	21
11. <i>Ximitantsengele</i>	Ximbangu	25	21
KUMBE			
MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*			
12. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Xitsalwana	25	23
13. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Ximbangu	25	23
XIYENGE XA C: NTLANGU			
Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*			
14. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Xitsalwana	25	27
15. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Ximbangu	25	27
16. <i>Vukosi i mberha</i>	Xitsalwana	25	30
17. <i>Vukosi i mberha</i>	Ximbangu	25	30
18. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Xitsalwana	25	33
19. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Ximbangu	25	33
20. <i>Vadyondzi va namuntlha</i>	Xitsalwana	25	36
21. <i>Vadyondzi va namuntlha</i>	Ximbangu	25	36

***LEMUKA LESWI:** Eka SWIYENGE SWA B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.

TAFULA RA NONGONOKO WO TIKAMBA LOKO SWIVUTISO SWI HLAWURIWILE HIMFANELO.

Tatisa mavangwa lama pfulekeke hi ku tirhisa mfungho wa gwaju (✓) ku vona loko u hlamurile nhlayo leyi lavekaka ya swivutiso.

XIYENGE	NOMBORO YA XIVUTISO	NHLAYO SWIVUTISO LESWI FANELEKE HLAMURIWA	YA KU MFUNGHO WA GWAJU (✓)
A: VUTLHOKOVETSERI (Swithokovetselo swa ndzawulelo)	1–4	2	
A: VUTLHOKOVETSERI (Xitlhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo)	5	1	
B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA (Xitsalwana KUMBE ximbangu)	6–13	1	
C: NTLANGU (Xitsalwana KUMBE ximbangu)	14–21	1	
LEMUKA: Eka SWIYENGE swa B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula swivutiso SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.			

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI**SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO****TSIMA RA VUTLHOKOVETSERI – MJ Baloyi et al.****SWILERISO:**

- Hlamula swivutiso swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI exikarhi ka swivutiso swa 1–4.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana xa 1, a yi ve na marito ya kwalomu ka 250–300 (pheji yi1), yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.

XIVUTISO XA 1: XITSALWANA

Hlaya xitlhokovetselo lexi nga laha hansi kutani u hlamula xivutiso lexi nga ta xi landzela.

XIBODZE XA MUNGHANA – KJ Ngobeni

- 1 I *xibodze* xa munghana,
- 2 U nga voni ku xonga ka xona,
- 3 Mavala ya fana na ya xa wena,
- 4 Ya fana swa khwatsi hikuva i yan'we,
- 5 U nga nambuteli bya xidzidzi,
- 6 Ku fana be!
- 7 Chava *xibodze* xa munghana.
- 8 A hi hambananga mhayi!
- 9 Loko u xi languta hi vurhonwana,
- 10 Khwatsi lexa ka wena!
- 11 Lexi u xi nyangaka u kolwa,
- 12 Xona lexi baka wa wena mombo,
- 13 Lexi nyakalaka *makorho* ya mbilu yaku,
- 14 Hi xona xa wena xexo.
- 15 U nga xi languti hi tihlo ra le mpfungwe,
- 16 Hikuva xi ta ku koka rinoko,
- 17 U nga xi susi nurhu loko mi hlangana hi mahlo,
- 18 Hambi xi nga xipa hi thyaka,
- 19 U nga xi sulasuli,
- 20 Futhi xi nga ku nyumisi,
- 21 Hikuva i xa munghana a hi xa wena.
- 22 Tshika xa munghana,
- 23 Futhi u nga xi tumbeti ekhwapeni,
- 24 Hikuva xi ta tshikela lomo,
- 25 Kutani xi tlhotlhorha mandza ya xona,
- 26 Vana va *xona* va ku hlenga bya n'weni wo chika hi le Khimbini,
- 27 Ku kondza u twa ku nandziha u nga ha lavi ku twa nchumu,
- 28 Kutani xi hlohlomuka tiko ri hlamala.

- 29 Chava xibodze xa munghana,
30 Xi hloniphe u nga xi naveli,
31 Hikuva na xona xa bava xi khalakhasa,
32 U nga xi lavi enyongeni,
33 Hikuva xi ta ku swirha timbilu na xona,
34 U nga kali u tihoxa lomo,
35 Hikuva u ta dyiwa hi magandlati ya lwandle.
- 36 Hambu xi nga ku tshwinyeta hi tihlo,
37 Xi tshunela kusuhi xi ku koka rinoko,
38 Xi teke tanihi makwenu wa khwiri ra nyini,
39 Hikuva xi ta onha vuxaka byenu.
40 Kanya mbilu u nga ninginiki,
41 Chuchuta miehleketo ya wena hi phoma ra ntima bya Yosefa,
42 Hikuva xibodze xa maseve i xa maseve a hi xa wena.

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hi vutshila hakona eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla u ri karhi u kongomisa eka mintila ya 5, 6, 9, 31 na 35.

[10]

XIVUTISO XA 2: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ta xi landzela.

MATANATO – HG Makhubele

- 1 Loko dyambu ri xa mbilu ya yena yi ba swigingi swa ntsako.
- 2 U pfuka na vurhonga byi nga se phupheka.
- 3 Va ndzawutiwa va ha ba swingoro.
- 4 Loko va ha lorha tihanci va pfuxiwa.
- 5 A nga teli nchumu xo hlamarisa n'winoo!
- 6 Hi ri va ti rhwele hi xifuva xi lo hontlo!
- 7 Va lava ku ti chulula va suka va vevukeriwile.
- 8 Va ta sungula hi ta le dzongeni va hetelela hi ta le n'walungwini.
- 9 Himpfhuka va nga lo pyi, ni swixalo swi tlhandlekela hi malanga.
- 10 Va ta ti hangunuxa hinkwato ka tona va ku ti bi!
- 11 Ku ta karhala muhlaveleri vona va sala va ha lo njara!
- 12 Loko va fikile emutini wa munhu a va lumiwi hi nhwala.
- 13 Va ta fihlula na vona va tlhela va lalela swin'we.
- 14 Loko mo va vona va nghena hi gede mo vhela mi swi tiva leswaku mi nghenelwe.
- 15 Va ta rhekeneja onge vo hlaya milawu ya vukhomba.
- 16 Loko va suka mundzuku hi lavaya na nthabana wa mahungu enhlokweni.
- 17 Va ta rungula ta ka Jongilanga va hetelela hi ta ka Mapayeni.
- 18 Xifuva xa vona a xi omeriwi, xi tlulatlula bya xikangana xa tuva.
- 19 Va tive no va nwa moya emugangeni wa ka vona.
- 20 Kun'wana loko va ku ga, va ri mi hi kumile hi yimile.
- 21 Vanhu se va karhele hi timhaka ta vona.
- 22 Kasi wena u ngo tiva ta van'wana ta wena ti tiviwa hi mani ke?
- 23 Timbita ta wena ti rivele na ku tshwa matshaku.
- 24 Kasi ti ta tselekiwa hi mani naswona hi nkarhi muni ke?
- 25 Hikuva va huma tihuku ta ha ri ehenhla ka misinya.
- 26 Va ta vuya tihuku ti ri ehenhla ka misinya.
- 27 Le mutini wa yena nhova yi lo hudya!
- 28 Mimpfundla se yi kumile xihlahla xo tumbela eka xona.
- 29 Xana matimu ya wena ya ta va ya njhani hi nkarhi wa ku dyuhala ka wena ke?

- 2.1 Hi rihi hungunkulu leri humelerisiwaka hi xitlhokovetselo lexi? (2)
- 2.2 Tshaha ntila lowu kombisaka leswaku wansati loyi ku vulavuriwaka hi yena a ri na mahungu yo tala lama a ma hundzisela emitini. (1)
- 2.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Eka ntila wa 13 loko mutlhokovetseri a ku: 'Va ta fihlula na vona va tlhela va lalela swin'we' u kombisa leswaku wansati loyi a a fika ... a famba ...
 - A namadyambu, nampundzu
 - B nanhlikanhi, namadyambu
 - C nampundzu, nanhlikanhi
 - D nampundzu, namadyambu (1)

- 2.4 Mutlhokovetseri eka ntila wa 12 lowu nge: 'Loko va fikile emutini wa munhu a va lumiwi hi nhwala' u tirhisile rito 'nhwala'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha mutlhokovetseri a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 2.5 Ku tirhisiwa ka xivulavulelo eka ntila wa 19 lowu nge: 'Va tive no va nwa moya emugangeni wa ka vona' swi tshikelela/tiyisisa yini? (1)
- 2.6 Ku va munhu a pfukela emutini wa un'wana ka ha ri mixo u vona swi ri kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 3: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ta xi landzela.

XI TA BULUKELA MUCHAYERI! – KJ Ngobeni

- 1 Siku tilo ri nga ta hlanuka,
- 2 Misava yi khuluka bya magandlati,
- 3 Tinyeleti na n'weti swi tshama emisaveni,
- 4 Malwandle ya vila ya khapakhapa,
- 5 Vulala bya vanhu na swihari byi n'oka,
- 6 N'wana xi ta an'wa hi tsheve.
- 7 Varhangeri mi ta n'wi byela yini ke?
- 8 Hikuva Murhumi wa n'wina u ta lava mbuyelo,
- 9 A mi ti dyisa kwihi ke?
- 10 Lotani miehleketo yo hlamula mi nga kanghan'wi,
- 11 Hikuva hi n'wina mi nga na vutihlamuleri.
- 12 Tshamani mi tatile tivoni hi mafurha,
- 13 Leswaku loko muteki a fika a mi kuma mi lunghile,
- 14 Handle ka swona, xi ta mi bulukela muchayeri wa ximoko.

- 3.1 Hi xihi xifaniso xa le miehleketsweni lexi humelerisiwaka hi xitlhokovetselo lexi? (2)
- 3.2 Tsavula ntila lowu kombisaka leswaku ku ta fika nkarhi lowu swilo swi nga ta va swi nga ha tsakisi, swi va swi nga ha tshamisekangi. (1)
- 3.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ntila wa 12 lowu nge: 'Tshamani mi tatile tivoni hi mafurha' wu vula leswaku va fanele va tshama va ...
- A lulamile.
B lumekile.
C longile.
D langutile. (1)
- 3.4 Mutlhokovetseri eka ntila wa 14 lowu nge: 'Handle ka swona, xi ta mi bulukela muchayeri wa ximoko' u tirhisile rito 'ximoko'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 3.5 Mutlhokovetseri u vula yini hi ntila wa 5 lowu nge: 'Vulala bya vanhu na swihari byi n'oka'? (1)
- 3.6 Loko a wu ri un'wana wa lava ku tlhokovetseriwaka hi vona a wu ta endla yini endzhaku ko hlaya xitlhokovetselo lexi? (2)

[10]

XIVUTISO XA 4: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ta xi landzela.

MAKHELWANA U HUNDZILE – HG Makhubele

- 1 Vuxaka bya vukhelwana a bya ha hanyi.
- 2 A hi pfuxelana mpundzu, nhlekanhi, madyambu,
- 3 A hi vonisana xa vusiku ni xa nhlekanhi,
- 4 Makhelwana u hundzile ku sale ku swondzolutana kunene ntsena,
- 5 Vuxaka lebyiya byo kombelana ni munyu dzu!
- 6 A ka ha dzahisaniwi fole, vutsondze byo tidlayela mbyana.
- 7 Ka nyumaniwa bya mukon'wana lontshwa na mana wa nsati.
- 8 Ku khala swimonyo na swigodo ntsena.
- 9 Ku pfhumba vukwele, vuciva na ku navelelana rifu ntsena.
- 10 Xana ndzi dyile yini xa wena makhelwana ndzi ta riha nandzu?
- 11 Leswi u koxaka bya mina vutomi wena u ta helela kwihi ke?
- 12 Xikwembu xi ku nyikile wa wena moya,
- 13 Kambe ematshan'wini yo hefemula wa wena moya se u hefemula mina.
- 14 Hambu rivengo ra ximanga na kondlo a ri khi nchumu eka hina.
- 15 Hambu a ndzi lo tsemakanya hi le tin'hwembeni ta wena a swi nga ta fika kwalaho.
- 16 Loko a wo kota ku fika laha ku nga ni moya wanga kona hi!
- 17 A wu ta wu khaluta wu nga se wela na le hansi.
- 18 Aredzi, swi ta vonaka hi siku ka ntshovelo.
- 19 Nandzu wu ta avanyisiwa hi Mumbi.
- 20 Yena muendli wa Tilo ni Misava.

- 4.1 Nyika mongo wa xitlhokovetselo lexi. (2)
- 4.2 Hi wihi ntila eka ndzimana ya 1 lowu hlamuselaka leswaku vanhu lava ku tlhokovetseriwaka hi vona khale a va swi kota ku pfunana eka xiyimo xin'wana na xin'wana lexi a va hlangana na xona? (1)
- 4.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Mutlhokovetseri u tirhisile riencisi 'dzu!' eka ntila wa 5 lowu nge: 'Vuxaka lebyiya byo kombelana ni munyu dzu!' ku hlamusela leswaku vuxaka lebyiya a va ri na byona byi ...
 - A tengile.
 - B kurile.
 - C herile.
 - D tsanile.
(1)
- 4.4 Mutlhokovetseri eka ntila wa 17 lowu nge: 'A wu ta wu khaluta wu nga se wela na le hansi' u tirhisile rito 'khaluta'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)

- 4.5 Hlamusela leswi mutlhokovetseri a vulaka swona hi xiphemu xo sungula xa ntila wa 6 lexi nge: 'A ka ha dzahisaniwi fole'. (1)
- 4.6 U nga vula yini hi maendlelo ya vanhu lava ku tlhokovetseriwaka hi vona eka xitlhokovetselo lexi? (2)
- [10]**

NA

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO (SWA BOHA LESWAKU U XI HLAMULA)**NDZUMBA WA AFRIKA 1 – SJ Malungana****XIVUTISO XA 5: XIMBANGU**

Hlaya xitlhokovetselo lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ta xi landzela.

TSHENGWE A HI VUKOSI – MT Babane

- 1 Swilo swa tolo ni tolweni swi yimbile,
- 2 Swi yimbile ngomeni ya madubunya.
- 3 Misava ya nguva leyi yi dyuharile.
- 4 Mindzhuti ya ntsako yi dyuharile.
- 5 Emitini switiko swi timekile,
- 6 Swi timekile ku sele makala na nkuma.
- 7 Vavasati va muti va tlimbanile.
- 8 Va tlimbanile bya tihomu edibini.
- 9 Ndlala yi na vona exitikisini.
- 10 Loko saka ri wa va jovotela bya tihuku.
- 11 Vana vona makhwiri i swihlovo swa vusiwana.
- 12 Vusiwana byo pfumala muhlayisi.
- 13 Emutini switiko i ntsandza-vahlayi.
- 14 Wanuna u tihundzule ndlopfu ya tinhloko to tala.
- 15 U tiba xifuva a ri mutsandzeki.
- 16 Namuntlha muti i muti wa Ethiopia.
- 17 Vutomi byi cincile magenge,
- 18 Ku tshemba madulu na mintulukwa i swa khale.
- 19 U kotile ku mita kanyi, u tsandzeka ku ri hlanta.
- 20 Tshengwe namuntlha i sangu rin'we ni vuphukuphuku.

- 5.1 Hlamusela leswi mutlhokovetseri a byelaka vahlayi swona hi xitlhokovetselo lexi. (2)
- 5.2 Tsavula ntila eka ndzimana ya 1 lowu hlamuselaka leswaku swilo swa khale se swi cincile. (1)
- 5.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 19 a ku: 'U kotile ku mita kanyi, u tsandzeka ku ri hlanta' u hlamusela leswaku wanuna loyi u endlile swilo leswi a ... ku swi yimela.
 - A ringetaka
 - B tsakelaka
 - C tsundzukaka
 - D tsandzekaka (1)

- 5.4 Eka ntila wa 10 lowu nge: 'Loko saka ri wa va jovotela bya tihuku' mutlhokovetseri u tirhisile rito 'jovotela'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha mutlhokovetseri a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 5.5 Ku va mutlhokovetseri a tirhisile mbuyelelo wa rito 'dyuharile' eka mintila ya 3 na 4 swi tshikelela/tiyisisa yini? (1)
- 5.6 Xana u titwa njhani hi leswi humelerisiwaka hi xitlhokovetselo lexi? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450 (tipheji ti2–2½), yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- LEMUKA: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xa XITSALWANA eka XIYENGE XA C.

LEMUKA LESWI: Loko u hlamula xivutiso xa NOVHELE u nga hlamuli xa MFUWO WA RIXAKA, loko u hlamula xa MFUWO WA RIXAKA u nga hlamuli xa NOVHELE.

NOVHELE**XIVUTISO XA 6: XITSALWANA****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Hixitalo vanhu lava tirhaka hi ku tiyimisela va tikuma va xaniseka emintirhweni ya vona hikokwalaho ko va varhangeri va vona va chava ku tekeriwa switulu/swiyimo. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisa eka leswi humeleleke Ephraim Chavalala eka tsalwa leri.

[25]**XIVUTISO XA 7: XIMBANGU****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA A

'Ndzi ku pfuna hi yini?' Ku sungula Hlongwane.

'Ndzi tela ku mi tivisa leswaku ndzi tsutsumela eholweni ya le Nkowankowa ku ya khoma nhlengeletano na van'wamabindzu va kona,' ku hlamula Chavalala.

'Nhlengeletano ya kona yi lulamisiwe hi mani?' Ku vutisa Hlongwane.

'Loko mo tsundzuka vhiki leri hundzeke ndzi mi tisele papila ro kombela ku lulamisa 5
nhlengeletano leyi,' ku hlamula Chavalala. 'Mi ve mi ndzi hlamula leswaku ndzi ya yi lulamisa. Ndzi mi kombile ni nongonoko wa timhaka ta nhlengeletano ya kona.'

'U ndzi nyike papila mina?' Hlongwane a vutisa hi rito ro kariha. 'A wu ndzi hambeli?'

'Mo ndzi ya ri teka ndzi mi komba,' Chavalala a vula hi ku veka bege ehansi a tlhelela ehofisini ya yena ku ya teka fayili leyi nga ni papila kun'we ni mpfumelelo wo nyikiwa hi 10
Hlongwane.

'Xifanyetana lexi a xi lavi ku tirha,' ku vula Hlongwane. 'Xo famba xi tlanga ni ku tlangisa mali ya feme. Xa ndzi hambela mina. A ndzi tsundzuki ndzi kumile papila ra xona. Na loko a ndzi lo ri kuma, a ndzi nga ta xi pfumelela.'

'U nga va u lo rivala Hlongwane,' ku vula Mukhari. 'Se loko o vuya na rona ivi u tlhela u 15
kuma leswaku hakunene u n'wi pfumelerile, se u ta endla yini?'

'Xi ni ntlovelo wo famba xi endla swilo xi nga ndzi byelangi,' ku vula Hlongwane, handle ka ku hlamula Mukhari.

'Masiku yo tala ndzi to twa leswaku Chavalala a xi khomile nhlengeletano hala, mundzuku hala, mundlwana hala. Se u vula leswaku hi wona ntirhisano loko wena 20
Mukhari u swi langutile? Ndzi nge tirhisani na xifanyetana lexi.'

- 7.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhata leswi nga eka ntshaho lowu nga laha henhla swi vulavulaka swi ri eka wona. (1)
- 7.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Vito rin'wana ra Ephraime Chavalala i ...
A Levi.
B Christian.
C Johnson.
D Lunga. (1)
- 7.3 Hlamusela hi ku komisa leswi endleke leswaku Chavalala a boheka ku landza papila ra mpfumelelo ku ta komba Hlongwane. (2)
- 7.4 Hikokwalaho ka yini Hlongwane a nga swi lavi leswaku Chavalala a kuma xitulu xa vuhlanganisinkulu? (2)
- 7.5 Xana ximunhuhatwankulu i mani eka tsalwa leri? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 7.6 Xana xivuriso lexi nge: 'Hambi u famba ankoveni, lundza ri ta vonaka' a wu ta xi tirhisa eka mani etsalweni leri? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 7.7 U vona Mukhari a endlile kahle ku va a sorile endlelo ra Hlongwane ro kaneta ku va a nyikile Chavalala mpfumelelelo wo ya hlangana na van'wamabindzu eNkowankowa ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA B

Munhu wa rihlevo u vonaka hi jakatsa ni vunwa. Munhu wo chava ku vulavuriwa hi yena i n'wa-rihlevo. I ko hlaya Chavalala a byela vatirhikulobye leswaku loko munhu a nga pfi a hleviwa swi vula leswaku a nga pfuni nchumu laha misaveni. Khombo ra kona i ra leswaku yena muhlevi a nga pfuni nchumu eka rihanyo ra yena ehanda ka ku pfuna muhleviwa ku kula a ndlandlamuka a va munhu emisaveni. 5

Loko Chavalala a veka thelefoni ehansi, Briggs se a a xurhile xiyakayani. Ku hela ka tona hi leswaku mhaka leyi yo fana na leyi yi ta fanela ku buriwa hi yona enhlengeretanini ya Bodo ya Vafambisi. Ku ri leswaku a nga tshembisangi Chavalala leswaku Mathebula a nge thoriwi. Lexi a nga byela Chavalala xona i ku ya emahlweni ni ku tilulamisela ku ya eEurope. Makungu ya ku va yena a langhiwile ku ya entsungeni wa malwandle ya bohiwile hi Bodo. A ku na munhu un'wana loyi a nga ya cincaka- Ku ni xivuriso xin'we lexi minkarhi hinkwayo Chavalala a tibaka xifuva hi xona loko a ri eka xiyimo xo fana na lexi vaHlongwane va n'wi vekeke eka xona. 'Hambi wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka.' 10

Tiya a hi ku nandziha ka yona ku yi khula. Ngopfu-ngopfu loko munhu a nga yi nwi a ri yexe. Kona loko yi fambisana ni mabulu yo tsemakanya kunene ku nandziha ka yona. Munhu u tikuma a ri karhi a chela na khapu ya vumbirhi. Ehofisini kona munhu u rivala na leswaku nkarhi wa tiya wu pimiwile hi timinetse. Nsimbhi yo tlhela yi ba yi tlhela yi hola ni ku titimela. 15

- 7.8 Xana i mani munhu wo hleva loyi ku vulavuriwaka hi yena eka ntshaho lowu nga laha henhla naswona a a tirha ntirho muni? (2)

- 7.9 Kun'wana eka tsalwa ku vuriwa leswaku Maria u yile eka OK ku ya hakela xikweleti xa Chavalala. Hlamusela hi ku komisa leswi Hlongwane a nga yi kumisa xiswona cheke leyi a nga nyika Maria a ya hakela xikweleti xa Chavalala. (2)
- 7.10 Boxa vuxaka bya Hlongwane na Mukhari ku ya hi leswi a va hanyisa xiswona. (2)
- 7.11 Ku va Chavalala a hetelele a yile e*Europe* hambiloko Hlongwane a ringetile matshalatshala yo tala ku n'wi sivela, wena swi ku dyondzisile yini? (2)
- 7.12 Ku ya hi tsalwa, Hlongwane u dakwile no vanga hasahasa emahlweni ka varhangeri va vona. Xana leswi swi lemukisa vahlayi yini? (2)
- 7.13 Loko a wu ri Chavalala loyi a xanisiwaka hi Hlongwane, a wu ta titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena u tlhela u vula leswi a wu ta swi endla. (3)
- [25]**

XIVUTISO XA 8: XITSALWANA**MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mtombeni**

Mavulavulelo lama nge: 'Hakelo ya xidyoho i rifu', ma vula leswaku loko munhu a endla swilo swo biha hakanyingi swi hetelela swi n'wi dlaya. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisa eka leswi humeleleke Celela na Nyiko etsalweni leri.

[25]**XIVUTISO XA 9: XIMBANGU****MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mthombeni**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA C

'N'wananga u nga yingiseli swa ngati ni swa nyama, emikarhini yo tala wa hohola. Ehleketa swa muti lowu u nga velekiwa eka wona, lowu ku kuriseke, wu ku komba hinkwaswo leswi ntamu wa wona a wu swi kota ku ku endlela swona. Tikhome n'wananga, tisindzise ku ndzi yingisela, ku twa rito leri humaka emiehleketweni leyi nga ni tihlo leri vonaka swa khale, swa namuntlha ni swa mundlwanawahaseni. Boha moya wa wena leswaku u va xikombiso xo xonga exikarhi ka Vatsonga va namuntlha.'	5
'Swa ndzi tikela tatana ku ntshunxa fundzu leri ndzi ri boheke na Soluka. Fundzu leri bohiweke hi ku hlambanya ka Xikwembu – hikuva Xi kona hinkwako – hi n'wina tatana mi nga hi dyondzisa ku hlambanya ntsena hi ntiyiso, ntiyiso lowu faneleke ku yima tanihi tintshava ni milambu ya ntumbuluko hikuva ntiyiso i wa ntumbuluko, hi tlhelo ntumbuluko i ntiyiso.'	10
'Ndza ku alela Madambi, ndza ala ku amukela n'wingi wa Muqhoza vatukulu va mina va va vatukulu va Maqhoza hitlhelo – ndza ala. Lava nhwana wa Mutsonga, va tele ngopfu; teka un'we wa vona, a nga ri nhwana wa Muqhoza. E-e ndza ala.'	
Madambi u fumbarhele mavoko ya yena hamambirhi ya endla xivuri xin'we a ya veka exifuvuni xa yena; mihloti yi ri karhi yi khapakhapa, milomu yi rhurhumela, marhama ya tshavatana. A tlakusa mahlo a languta tata wa yena exikandzeni.	15
'Tatana lo a ndzi tswaleke, loyi a ndzi boxeke mahlo ni tindleve, loyi ndzi kuleke ehansi ka ndzhuti wa yena, ndzi ta mi tsundzuxa leswo mi hi dyondzisile leswaku Xikwembu i rirhandzu.'	20

- 9.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga eka ntshaho lowu nga laha henhla swi vulavulaka swi ri eka wona na leswi endleke leswaku ku va na mbulavurisano lowu. (2)
- 9.2 Nyika nkomiso wa leswi Madambi a a vula swona loko a ku: 'Swa ndzi tikela tatana ku ntshunxa fundzu leri ndzi ri boheke na Soluka.' (2)
- 9.3 Mufundhisi Tlhomandloti u alerile n'wana wa yena Madambi ku teka Muqhoza. Boxa leswi Madambi a byeleke Soluka swona loko va hlangana ku ri ndlela yo kombisa leswaku va nge he swi koti ku ya emahlweni va rhandzana. (2)

- 9.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko Madambi a byela tata wa yena leswaku '... loyi a ndzi boxeke mahlo na tindleve' a a vula leswaku tata wa yena hi yena a nga endla leswaku a ...
- A rivala.
B lulama.
C tlhariha.
D yingisa. (1)
- 9.5 Xana mutsari u lemukisa vatswari yini hi swiendlo swa Mufundhisi Tlhomandloti swo arisa n'wana wa yena ku tekana na Soluka? (2)
- 9.6 Ku va Madambi a pfumerile ku ka a nga tekani na Soluka a endla ku rhandza ka tata wa yena swi humelerisa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 9.7 Ku va Mufundhisi Tlhomandloti a alerile n'wana wa yena Madambi ku tekana na murhandziwa wa yena Soluka u vona swi fanerile ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA D

Mufundhisi Nyiko a a ri ekhombyeni lerikulukumba. Miri wa yena a wu hisa hi ku tshuka, miehleketo a yi ri dzolongeni lerikulukumba, mahlo ku halahala, tindleve ti rhiyiwe ku twa loko ku ri na loyi a nga ta n'wi xeweta loko a n'wi vona – sweswo a a nga swi naveli niswitsanana.

U fambile n'wana wa vanhu a ri karhi a ganyula, a tlulanyana a tsutsuma, a tlhela a famba kakhwatsi ku komba xichavo xa xiyimo xa yena xa vufundhisi. Nyiko wa vanhu u fambile nkarhi lowu a nga twa ingi i nkarhi wa vutomi bya yena hinkwabyo. U fambile, a famba, a famba, a famba ku ya fika emakumu ka misava ni vutomi bya yena. 5

Loko a helela hi ku fika ekaya, a badhle ni minyuku, a karharile miri ni miehleketo, mahlo ni tindleve; nhloko ni milenge a swi pandza, xiviri xa yena a xi khomiwile hi vusindza. 10

Loko a nghena endlwini ya yena mbyana ya yena yi n'wi vukurile ku kombisa ku hlamala ku vona n'wini wa yona hi nkarhi wolowo. Nsati wa yena Munene u te loko a n'wi vutisa leswaku u huma kwihi Mufundhisi u hlamurile a ku:

'Manana Munene, mana wa vana va mina, nkatanga, ndzi khongelele, ndzi endlele xikhongelo; ringeta ku ndzi kutsula emalangavini ya ndzilo lowu ndzi ngheneke ka wona, ndza tshwa, ndza pfurha – ndzi wele endzeni ka khele ra tihele – ndza ha hanya laha misaveni.' 15

Xikhongelo xi endlwile, xi endleriwa Nyiko. Leswi mufundhisi ingi a ri munhu loyi a a tshemba hi vanhu va misava hinkwayo a swi nonohangi ku vulavula va twanana endyangwini wa ka Nyiko Tlhomandloti. 20

- 9.8 Xana ku kala Mufundhisi Nyiko Tlhomandloti a ngwingwa navusiku a a huma kwihi? (1)
- 9.9 Hlamusela hi ku komisa leswi nga endla leswaku Mufundhisi Nyiko Tlhomandloti a kombela ku endleriwa xikhongelo hi nsati wa yena Munene. (2)

- 9.10 Ndlela leyi Mufundhisi Nyiko Tlhomandloti a a famba hayona yi paluxa yini hi xiyimo lexi a a ri eka xona? (2)
- 9.11 Ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla Mufundhisi Nyiko Tlhomandloti u tikomba a ri na ntlimbo. Boxa muxaka wa ntlimbo wa kona u tlhela u seketela leswaku hikwalaho ka yini u vula leswaku i ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 9.12 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka ndlela leyi Mufundhisi Nyiko Tlhomandloti a nga titwa hayona loko a ri karhi a vuya hi laha u ku boxeke eka 9.8 laha henhla? (2)
- 9.13 Hi ku vona ka wena hi swihi leswi Nyiko a fanele a swi endlile ku papalata ndzingo lowu a weleke eka wona? (1)
- 9.14 Loko a ku ri wena Munene a wu ta titwa njhani loko nuna wa wena a kombela ku rivaleriwa endzhaku kaloko a nga etlelangi ekaya? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [25]**

XIVUTISO XA 10: XITSALWANA**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Hixitalo endzhaku ka mintlhonthlo yin'wana na yin'wana leyi munhu a hlanganaka na yona evuton'wini ku na leswinene leswi taka. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisa eka Lindiwe na vana va yena.

[25]**XIVUTISO XA 11: XIMBANGU****XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA E

'Ee, wa nga ndzi wisisa ndzi ta kota ku etlela hikuva wa ndzi tungula hi ku vulavula swi nga heli! Pfala xexo xa bakwa ra wena u ndzi tshika ndzi etlela!' Ku gimeta Godi a ri karhi a nghena emikumbeni ivi a languta le kule a fularhela nsati. Se vukati a byi hundzulerile manjheni. A ri nga ri ro sungula ku kala nsati a vutisa nuna hi timhaka to vuya vusiku. Mikarhi leyo tala loko a chayisa a a nga ha yi ekaya. A a rhanga a ya 5 kwalomo laha na mina ndzi nga ku tiviki. Exikarhi ka vusiku a wu to vona hi movha loko wu fika wu yima kwala gedeni yakwe, ivi a chika a yi pfula kutani a nghenisa movha, a wu paka, a nghena endlwini. Ku ri loko a nghena endlwini a a kongoma kwihi mi nga ndzi vutisi: a ndzi swi tivi. A ndzo twa hi maheveheve leswaku loko a nghena endlwini, a a kongoma ekamareni ra vayeni a ya etlela kona. Swilo a swi nga ha tshamisekangi 10 laha kaya. Lindi swi sungula ku n'wi dya hikuva a a swi vona leswaku timhaka a ti yime hi nhloko manguva lawa. A sungula ku ondza n'wana wa vanhu. Ni vana va kale va swi vona leswaku ku cinca ku kona eka mahanyelo ya laha mutini hikuva nkhluluko lowuya a wu ri kona wa fambiselo ra swilo, a wu khandlanyiwile hi risungunu. 'Ka mama, kasi papa swilo yini?' Ku vutisa Wisani loyi wa rikitse hi madyambu man'wana loko va ri karhi 15 va vona filimu eka mavonakule. 'U vula hi mhaka ya yini ntombi yanga?' 'Ndzi vula hi ku a va ha xuxi na hina loko hi vona TV nimadyambu. Vona va vuya hina se hi etlele.' 'Va va va ha ri ntirhweni n'wananga.'

- 11.1 Xana i mani munhu loyi a rivateke Godi ku kala a vuya navusiku? (1)
- 11.2 Boxa ndlela leyi xiyimo lexi xa muti xi heteleleke xi khumba Wisani hayona, tlhela u komba na hilaha a pfuniweke hakona. (2)
- 11.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga nga laha hansi. Loko mutsari a ku: 'o twa hi maheveheve', u vula leswaku u ... timhaka leti a ti vulaka.
- A ehleketile
B hleveriwile
C yingiserile
D tshembile (1)
- 11.4 Kombisa ku yelana loku nga kona eka mavulavulelo ya Godi na Lindiwe eka ntshaho lowu na mavulavulelo ya Mafloza na Godi loko se a heleriwile hi ntirho. (2)
- 11.5 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Wisani a a ri na wona eka ntshaho lowu. Tlhela u hlamusela leswaku hikokwalaho ka yini a ri na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 11.6 Ndlela leyi Lindiwe a hlamulaka Wisani hayona eka ntshaho lowu nga laha henhla yi paluxa yini hi vumunhu bya yena eka vana va yena? (2)

- 11.7 Ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla, ndlela leyi Godi se a a hanya hayona na nsati wa yena yi endla u titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA F

'So, tell me, Florence, what are you doing for a living now hi ku ndzi vona u ba hi xilo xa maxangu. *You must be doing well.* U famba hi xilo xa ...' 'Haa, Mandla, hambu wena u baka hi Lamborghini! U vula ku i ncini Land Rover eka Lamborghini?' 'Mara a swi fani, Florence; *half a loaf is better than no bread at all.* Wa tiva va kona ...' 'Swona hiswona. Mara kasi kona wena u le kwihi ka Mandla u ngo karisa xisweswi hikuva himpfhuka hi hambana lembe rero?' 'Mina ndzi le Joni eka *mining company* yin'wana ya nsuku. Wena kee, u le kwihi?' 'Kwalahaya u nga ndzi siya kona, a ndzi ta ya kwihi kun'wana? Ndza ha ri kwale.' A vula hi ku hlekelela. *I need to come and see my daughter.* U endla Grade mani yena sweswi?' ... 'Ndza khensa swinene hambileswi u rhandzaka vona ntsena eka Ndlovu. Hina van'wana a hi ...' *'Not like really. It's only that we had lost contact for a long time.* Na wena wa swi tiva leswaku ritlangi a ri fi.' *'So marriage wise, how are you doing?* U kwihi mhana Member na Sphiwe?' *'Oh, you didn't hear of the mishap? ...'* 'Swa ndzi vavisa ku twa ku lahlekeriwa ka wena hindlela yoleyo, Mandla. Se *how do you cope* ku loveriwa hi n'wana ni nsati *at the same time?*' *'Oh, well, I have accepted it, Florence. You can't fight nature. Life has to go on, and I am trying, you know, I am trying to pick up the pieces.'* Va burise xisweswo Mandla na Mafloza ku kondza ku nghena riqingho ra le nyongeni ra Mafloza.

- 11.8 Boxa mbangu lowu Mafloza na Mandla va vulavulaka va ri eka wona na leswi a va ya endla swona eka mbangu lowu. (2)
- 11.9 Hlamusela hi ku komisa xivangelo xo va Godi a nga ri kona endhawini leyi u yi boxeke eka 11.8 laha henhla. (2)
- 11.10 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka marito ya Mandla lama nge: *'Life has to go on, and I am trying, you know, I am trying to pick up the pieces'*, loko u languta leswi a ngo swi n'wi humelerile? (2)
- 11.11 Xana mutsari u lemukisa vahlayi yini hi endlelo ra Mafloza ro lava ku tthelelana na Mandla? (2)
- 11.12 Muluthanyi i ximunhuhatwa lexi vangaka dzolonga exikarhi ka swimunhuhatwa swin'wana. Xana i mani muluthanyi eka Godi na Lindiwe etsalweni leri? Tlhela u seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 11.13 Leswi Mandla a swi endleke swo nyamalala kusukela loko Masesi loyi a a lava ku tiva hi yena a tswariwile kufika loko se a kurile swa humelela evuton'wini ke? Seketela nhlamulo ya wena; naswona loko a ko va wena Masesi a wu ta va u endlile yini loko a ta tihumelerisa eka wena ro sungula? (3)

[25]

KUMBE

MFUWO WA RIXAKA**XIVUTISO XA 12: NTSHEKETO, XIHUNGWANA XA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA; NA XIPHATO XA NDHAVUKO (XITSALWANA)****RIVOMBA RA VUTSONGA – C Lambane na MT Mthombeni**

Matsalwa ya mfuwo wa rixaka ya dyondzisa, ya nyika vutivi byo karhi na ku tshinya mahanyelo yo huma endleleni. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku pfuniwa hi ntsheketo wa 'Vhimbhamukwama', xihungwana xa matimu na swikholwakholwana xa 'Ku tihorisa HIV/AIDS hi vana lavatsongo' na xiphato xa ndhavuko xa 'Eric Nxumalo'.

[25]**XIVUTISO XA 13: NTSHEKETO (XIMBANGU)****'N'WAMBILUMAKOKORHO'**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka lowu humaka eka ntsheketo wa 'N'wambilumakokorho' kutani u hlamlula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA G

Khale ka makwangala, ko va na wanuna un'wana loyi a a ri na vasati vambirhi. Wanuna loyi a a ri muhloti wa swihari swo hambanahambana. Siku rin'wana wanuna o vuya hi le ku hloteni a dlayile gamba.

Wanuna a byela nsati lontsongo leswaku a n'wi swekela gamba leriya. Nsati lontsongo a ku: 'Gamba a ndzi dyi, na ku khoma a ndzi khomi.' Hiloko wanuna a kombela nsati lonkulu, kutani nsati loyi a ku: 'Gamba a ndzi dyi kambe ku khoma ndza khoma.' ...

5

Loko a fika exikarhi, risinga ri ku tlibu, wansati a wela egojini lero enta a engetela nhlayo ya marhambu lawa a ya ri kwalaho. Le kaya, n'hwembe yi vuye yi vuna kutani xifanyetana xa yena xo khoma hungu ro tisiwa hi n'hwembe. Hiloko xi famba xi ya eka vakokwana wa xona.

10

Loko xi ri endleleni, xo hlangana na N'wambilumakokorho, a xi byela leswaku yena a nga xi heleketa a xi komba ndlela yo koma yo ya eka vakokwana wa xona. Xifanyetana xi tifamberile na yena hi ku tiva leswaku xi ta hatlisa xi fika. N'wambilumakokorho a a ri mufana wo pfumala kaya. Xa yena a ku ri ku tsendzeleka na nhova. A a lo pyi, hi thyaka naswona a a nuha.

15

N'wambilumakokorho o yenga xifanyetana leswaku va ya eku khideni. Loko va ri karhi va khida, N'wambilumakokorho a huma hi ku hatlisa a ya ambala swiambalo swa xifanyetana lexiya. Xifanyetana loko xi ya huma, u xi byerile ku ambala dzovo ra yena lero nuha ...

Kokwana o endla kungu ra ku hambana na N'wambilumakokorho leswaku ntukulu wa yena wa ntiyiso a ta teka ndhawu yakwe. Hiloko a cela goji ro enta swinene. A andlala sangu ehenhla ka rona kutani a vitana N'wambilumakokorho a ku: 'Hi ka ntukulu, a wu ti ndzi ta ku tsemeta misisi?'

20

Loko N'wambilumakokorho a fika a tshama ehenhla ka sangu, o wela egojini a fa. Kokwana a namba a susa ntukulu dzovo lero nuha, a n'wi hlambisa. A n'wi tota na rivomba, a n'wi vukarha hi rirhandzu lerikulu a ri karhi a rila a ku: 'Ntukulu wanga mbuya!'

25

Pthu choyoyo!
Xa mina i ndzilo.

- 13.1 Xana hi rihi hungu leri tisiweke hi n'hwembe leri xifanyetana xi ri khomeke? (2)
- 13.2 Hlamusela hi ku komisa leswi endleke leswaku risinga ri tsemeka loko wansati lontsongo a famba ehenhla ka rona kutani a wela egojini. (2)
- 13.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Lexi endleke leswaku kokwana wa xifanyetana a sungula ku kanakana leswaku N'wambilumakokorho a hi yena ntukulu wa yena i ... ya yena.
- A maendlelo
B mahanyelo
C mafambelo
D mahlambelo (1)
- 13.4 Ku va N'wambilumakokorho a ambarile swiambalo swa xifanyetana a tlhela a tiendla ntukulu wa kokwana wa xona swi kombisa leswaku a a ri munhu wa njhani? (1)
- 13.5 Xana mutsari u lemukisa vahlayi yini mayelana na leswi humeleleke wansati lontsongo? (2)
- 13.6 Leswi humeleleke xifanyetana swa ku tekeriwa swiambalo na ndhawu ya xona hi N'wambilumakokorho swa humelela eka vutomi bya masiku hinkwawo ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI**XIHUNGWANA XA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA (XIMBANGU)****'MATUMBULUKELO YA VATSONGA'**

Hlaya xihungwana xa matimu na swikhholwakhholwana lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA H

... Endzhaku ka nkarhi wo leha rihlanga leriya ri baleka, tandza ri tlhotlhora, kutani ku huma wanuna eka rona. Se wanuna loyi a tiakela ntsonga a tshama eka wona.

Siku rin'wana loko wanuna a pfuka namixo, a kuma tandza kwala handle ka ntsonga, kambe a nga tivi laha ri humaka kona. Hi ku hlamala, a vulavula a ri yexe a ku: 'Vonani mihlolo. Tandza leri ri nga va ri huma kwihi?' 5

Wanuna u chavile swinene loko a twa rito ri ku: 'U nga chavi, mina ndzi tisiwile hi N'wari ku ta va nsati wa wena.'

Wanuna a hlamala swinene, a vutisa a ku: 'U kwihi N'wari wa kona?' Rito ri ku: 'A ndzi tivi, u lo ndzi siya kwala a famba.'

Khwatsi tandza leriya ri sungula ku pandzeka, ku huma wansati wo sasekoo! Wanuna a tsaka, a hlekelela swinene ku vona wansati loyi. A thya wansati luyani vito ra Xongani, a ku i Xongani mbhuri ya ku vatlwa. 10

'Mina ndzi Mutsonga vito ra mina,' a byela Xongani wakwe. 'A hi khale ndzi ri kona laha. Ndza khensa loko N'wari a ku tisile. Ana a ndzi tidlayela hi xivundza wena nkatanga.'

'Hayi, ndza tsaka ku ku tiva wena Mutsonga. Ndzi tsaka swinene ku va nsati wa wena.' 15

Mutsonga na nsati wa yena vo kuma vana vo tala, va va ndyangu. Siku rin'wana va ha tshamile ko humelela vanhu va fika va luvela kwala ka Mutsonga. Se wo va muti wukulu. Hiloko ku va na ku tekana exikarhi ka vana, se ku va na muganga. Na wona muganga wu ndlandlamuka ku kondza loko ku va na rixaka.

Tiko ra rixaka leri ri vuriwile Vutsonga. A ri fumiwa hi hosi na tihosana. Rixaka leri ri kurile, ri va ro tiya swinene, ri hlula tinxaka tin'wana etikweni leri sweswi ri vuriwaka Mozambiki. Rixaka leri ri hanyile kona ku kondza loko ri ta hangalasiwa hi tinyimpi ta Soshangana. 20

- 13.7 Hlamusela hi ku komisa leswi rixaka ra Vatsonga ri tumbulukiseke xiswona ku ya hi xihungwana lexi. (2)
- 13.8 Xana hikwalaho ka yini wanuna a tithyile leswaku hi yena Mutsonga? (2)
- 13.9 Hi ku vona ka wena ku nga va ku ri ntiyiso leswaku rixaka ra Vatsonga ri tumbulukile ku ya hi xihungwana lexi xa matimu ke? Seketela nhlamulo ya wena. (1)

YISA EMAHLWENI

XIPHATO XA NDHAVUKO (XIMBANGU)

Hlaya xiphato xa ndhavuko lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA I

MAPUNGUBWE

- 1 Emisaveni leyi taleke hi rifuwo,
- 2 Rifuwo ra swicelwa, mfuwo na vutivi,
- 3 Matikonkulu hinkwawo ya misava,
- 4 Ya tinyungubyisa hi matimu ya mindhavuko ya wona.
- 5 EAthens kona ku na tempele ya Acropolis,
- 6 Eltaly ku na switarata swa Pompeyi,
- 7 Le United Kingdom kona ku na Xihondzo xa London.
- 8 Wena Afrika wa Ntimeni u na yini ke?
- 9 Wena Afrika u fumbarhele swo tala,
- 10 Egipita u na tiphiramidi ta Giza.
- 11 Eka wena Afrika matiko ya Dzonga wa Afrika gee!
- 12 Eka wena Afrika-Dzonga xifundzankulu xa Limpopo gee!
- 13 Wena Limpopo u ntsongo xana?
- 14 U nga tsongahala njhani vumbhoni byi ri kona?
- 15 Emahlanganweni ya milambu ya Limpopo na Shashe,
- 16 Kusuhi na mindzelekana ya Afrika-Dzonga na Zimbabwe na Botswana,
- 17 Vunavi bya mfuwo wa Mapungubwe byi lo gee!
- 18 Mapungubwe, wena murunguri wa timhaka,
- 19 U gqava swihundla swa le makorhweni swa vukosi bya khale,
- 20 Vukosi bya kwalomu ka malembe ya 400 lama hundzeke.
- 21 U hi khomele vumbhoni bya nhluvuko wa ka Ntimeni,
- 22 Rixaka ra vutlhari ku fana na le matikweni lawa a ya vuriwa ku hluvuka.

- 23 Vuswikoti bya le henhla a byi lo vuya emugangeni,
 24 Swimakiwa swa nsuku, koporo, nghilazi na vuhlalu a swi lo vuya!
 25 Loko swi ta eka ku xaviselana na matiko, na kona a ti vuya.
 26 Vun'okisi bya swicelwa swa nsuku, koporo na nsimbi,
 27 Swi humelerile ku nga si fika vukoloni.
- 28 Hi lembe ra 1932 u hlometerile,
 29 Kutani vulavisisi byi endliwa hi vurhonwana u nga si humelela.
 30 Kutani misava yi sungula ku twa ta wena.
 31 Hi ti twile ta xintshabyana xa Mapungubwe,
 32 Lexi rhwaleke masirha ya va vuhosi na vukosi bya wena.
 33 Xikandza xa wena eka misava namuntlha,
 34 I mhelembe ya xihlamariso ya nsuku.
- 35 Yunivhesiti ya Pitori yi hlayisile malembe yo tala,
 36 Leswi swi pfupfuriweke eka wena.
 37 Hi Khotavuxika 2000 ku pfuriwe myuziyamu kwale.
 38 Minchumu yo huma eka wena yi hlayeriwa eka 156 000.
 39 Hanya hilaha ku nga heriki Mapungubwe.

- 13.10 Hi rihi hungunkulu leri muphati a humelerisaka rona hi xiphato lexi? (2)
- 13.11 Tsavula ntila eka ndzimana ya 6 lowu kombisaka leswaku i khale vanhu va twilenyana hi ta Mapungubwe. (1)
- 13.12 Muphati u hlamusela yini eka ntila wa 25 loko a ku: 'Loko swi ta eka ku xaviselana na matiko, na kona a ti vuya'? (1)
- 13.13 Xana ntila wa 24 lowu nge: 'Swimakiwa swa nsuku, koporo, nghilazi na vuhlalu a swi lo vuya!' wu humelerisa yini? (2)
- 13.14 Ku longoloxiwa ka matiko na leswi ya nga na swona eka ndzimana ya 2 eka mintila ya 5, 6, 7 na 8 swi tshikelela/tiyisisa yini eka xiphato lexi? (2)
- 13.15 Ku phatiwa ka xintshabyana lexi xa Mapungubwe wena swi endla u titwa njhani naswona hikwalaho ka yini? (2)

[25]**NTSENGO WA XIYENGE XA B: 25**

XIYENGE XA C: NTLANGU**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450 (tipheji ti2–2½), yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- LEMUKA: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xa XITSALWANA eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 14: XITSALWANA**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Mavulavulelo lama nge: 'Ku hluvuka ku huma evuhlongeni' ma hlamusela leswaku eka ku humelela kun'wana na kun'wana ku tala ku va na swiphiqo leswi lwisanaka na ku humelela koloko. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisile eka Mavhavaza na Topisa.

[25]**XIVUTISO XA 15: XIMBANGU****HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Hlaya n'wanguano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA J

MATANATO:	Va borha vavasati va Machangana <i>man wena man!</i>	
MAVHAHAZA:	Va borha loko va endla yini?	
MATANATO:	I tibari, swilo swo ka swi nga pfuni nchumu.	
MAVHAHAZA:	Ndzi va lava va te tano.	
MATANATO:	Sweswo a hi mhaka yo karhata. Ndzi ta famba na wena, u ta ya swi kuma kwale kaya. Swi tele, swin'wana swi tshikiwile hi vanuna va swona hikuva a swo va nchumu swilo sweswo.	5
MAVHAHAZA:	Phela ku navela ka hina vanhu a ku fani kambe ku hambanile. Wena u tilavela va le henhla; kasi mina ndzi navela ku kuma wansati loyi a hanyaka xihina xa ka hina. A ndzi swi tsakeli ku hahela emapapeni ndzi nga ri na timpapa. Swa Xilungu a ndzi swi koti hikuva a ndzi yena Mulungu. Ndzi Muchangana wo hetelela.	10
MATANATO:	Se u vula leswaku le Sophia Town ndzi nga ni ntombhi ya mina kona u nge pfumeli loko ndzi ku rhamba leswaku hi ya dzumba kona xana? Kumbe a wu ta tlunyeka hi un'wana u n'wi teka, ku tlula ku palula mananga u ya le ka Xigalo wonge vavasati va lo fa va hela haleno Joni.	15
MAVHAHAZA:	Ndzi nge ali ku famba na wena, kambe vavasati va le Sophia Town va rivale, a ndzi va lavi. Sophia Town yi tiva hi mina. Ndzi lahlekeriwile hi leswu tala kona kwale ndhawini yoleyo.	
MATANATO:	Wo tivulavulela Mugwena. Loko wo va vona u ta wa hi xikosi.	20
MAVHAHAZA:	I khale hi ri karhi hi swi vona, wena a wu tivi nchumu.	
MATANATO:	Hi swona. Ndzi ta ya na wena exitokofeleni. Hi ta hlangana na yena Rhoda wa mina.	
MAVHAHAZA:	Mani?	
MATANATO:	Ndzi ri Rhoda, a wu ndzi twi?	25

- 15.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi swi vulavulaka swi ri eka wona na leswi a swi endla swona. (2)
- 15.2 Hlamusela hi ku komisa leswi endleke leswaku ku kala ku va na n'wangulano lowu. (2)
- 15.3 Hi kwihi ku hambana loku nga kona exikarhi ka mavonelo ya Matanato na Mavhavaza loko swi ta eka vavasati? (2)
- 15.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko Matanato a ku: 'Loko wo va vona u ta wa hi xikosi' u vula leswaku Mavhavaza u ta ... loko a vona vavasati va le Sophia Town.
- A titivala
B hlamala
C tsutsuma
D nyanyuka (1)
- 15.5 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Matanato a a ri na wona ku ya hi n'wangulano lowu nga laha henhla. Tihela u hlamusela leswaku hikokwalaho ka yini a ri na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 15.6 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka maendlelo ya Mavhavaza ya ku vula leswaku u ta pfumela ku famba na Matanato le Sophia Town hambiloko a tiyisisa leswaku vavasati va kona a nga va lavi? (2)
- 15.7 Xana mhaka ya ku va Matanato a tirhisa xirhangi 'swi-' loko a vula vavasati va ka vona, wena yi ku khoma njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA K

MAVHAHAZA:	Se ndzi swi kumile leswo wisisa mbilu. A ndza ha lavi ku tlanga hi ntamu wa mina ni nkarhi wa mina. Ndzo lava ku yima ndzi ku tsetserhela!	
MATANATO:	Na mina ndzi tsakile ngopfu Mugwena loko swilo swi ku famberile kahle. Hinkwavo va ka hina a va lo davuka kona ematikweni lawa, kambe va lo ta va huma eNchangana, va ta khonza etihosini ta haleno, va tiakela miti ya vona.	5
MAVHAHAZA:	Hakunene a hi mina wo sungula naswona a ndzi nga vi wo hetelela. Van'wana va tile hi swo vava ku fana na mina; kasi van'wana va lo rhurha hi xindyangi va ta aka kwalomu matikweni ya ka n'wina.	10
MATANATO:	Munhu wo fana na wena Mugwena a nga kanakanisi. Wa hanyeka naswona vumunhu bya wena byi tiva hi mina. Kunene miehleketo ya wena leyo tenga kumbe na mina yi ta ndzi pfuna ku cinca mahanyelo ya mina ...	
MAVHAHAZA:	Swilo swo tano a swi kona. O va wena u nga tinyiketa swa hava, swilo leswi nga ta ka swi nga ku pfuni nchumu evuton'wini bya wena hinkwababyo.	15

MATANATO:	Ndzi vula hikuva mana wa yena u ndzi rhandza ngopfu. Loko ndzi fika le ka vona, a ndzi weli hansi. Ndzi khomiwa ku fana ni tandza nandzuwe.	20
MAVHAHAZA:	A nga rhandzi wena kambe u rhandza mali ya wena. Loko se va ku kutlile u sala u nga ha ri na nchumu, a nge he ku voni ni leswaku u munhu.	
MATANATO:	Xana u tiyisile leswi u swi vulaka?	
MAVHAHAZA:	Ndzi vulavula ndzi tiyisile. A hi ku tala vavanuna lava nga dyiwa kwale madorobeni. Loko se va nga ha ri na nchumu, va hlongoriwa ku fana ni timbyana.	25

- 15.8 Loko Matanato eka n'wangulano lowu nga laha henhla a ku: 'Loko ndzi fika le ka vona, a ndzi weli hansi' u vula mani? (1)
- 15.9 Hlamusela hi ku komisa leswi Mavhavaza a vulaka swona loko a ku: 'Se ndzi swi kumile leswo wisisa mbilu'. (2)
- 15.10 Marito ya Matanato lama nge: 'Kunene miehleketo ya wena leyo tenga kumbe na mina yi ta ndzi pfuna ku cinca mahanyelo ya mina', ya kombisa yini hi vumunhu bya Mavhavaza? (2)
- 15.11 Loko Mavhavaza a ku: 'Loko se va ku kutlile u sala u nga ha ri na nchumu' u hlamusela yini? (2)
- 15.12 Hikwalaho ka yini Mavhavaza a ku: 'Van'wana va tile hi swo vava ku fana na mina'? (2)
- 15.13 Ku va Mavhavaza a tshamela ku tshinya Matanato loko a endla swo huma endleleni u vona yi ri mhaka ya kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 15.14 Loko a ku ri wena Matanato u byeriwa leswaku murhandziwa wa wena a nga rhandzi wena kambe u rhandza mali ya wena a wu ta titwa njhani? (1)

[25]

XIVUTISO XA 16: XITSALWANA**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Minkarhi yin'wana vana va xanisiwa swinene evuton'wini hikokwalaho ko va vatswari va vona va tshemba ngopfu maxaka lama va ma rhurhelaka kutani ma jika ma va onhela. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisa eka leswi humeleleke Khengu na Khetani, vana va N'wa-Vusika.

[25]**XIVUTISO XA 17: XIMBANGU****VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA L

XIKWENI:	(A hlometela hi fasitere ra bazi a vitana.) He wena N'wa-Vukwele! (N'wa-Vukwele a nga swi twi, Xikweni a tlhela a engeta.) N'wa-Vukwelee!	
N'WA-VUKWELE:	(A nga swi twangi kahle hikuva tindleve ta yena a ti twi swona.) Xewee ... Ma ndzi vita hi ka bava?	5
XIKWENI:	Ma ndzi vita hi ka bava ma ndzi vita hi ka bava pasi ra mina ri kwihhi?	
N'WA-VUKWELE:	(A tsutsuma a tlhelela ekaya kasi a nga swi twangi leswaku Xikweni u te yini, a vuya a khome jasi.) Hi leri bavoo ...	
XIKWENI:	(A hlundzukile.) He wena wansati. Wa twa kahle naa? Ndzi te jasi kumbe ndzi te pasi? (A vulavula a ri yexe.) Leswa vavasati swi karhata ngopfu. Loko a ndzi nga tekangi a swi ta antswa. Swa ha pfuna yini ku va ndzi tekile hikuva vanhu hinkwavo lava va nga laha bazini va hlwerisiwa hikwalaho ka swona, xikan'we ni ku leta ku suka i mhaka ya mina hinkwayo.	10 15
N'WA-VUKWELE:	(A nga swi twangi nakambe u vuya a khomile phayindhichi ya vuswa ni ya xixevo leswi nga siyiwa hi Xikweni.) Na n'wina va tata wa Khengu mi karhata ngopfu, se leswi mi ngo famba mi siya swikhafuthini se a mi ku mi ta famba mi ri karhi mi dya yini endleleni xana?	20
XIKWENI:	(A n'wi hlanganisa hi ku tsutsuma, a fika a teka tindhichi a n'wi hoxa hi tona, a hundza a ya teka pasi hi yexe a vuya na rona, vanhu hinkwavo lava nga endzeni ka bazi va fa hi ku hleka. Bazi yi sungula ku duma yi famba. Xikweni a humesa nhloko hi le fasitereni.) Mi sala kahle na tindleve ta n'wina to ka ti nga twi! (N'wa-Vusika na N'wa-Vukwele va tlhelela ekaya dyambu ra ha vona.)	25
N'WA-VUSIKA:	(A huwelela Boneka a ri ekamareni.) Boneka!	
BONEKA:	(A pfumela.) Sesi! (A ri karhi a ya.) Ndzi fikile sesi.	
N'WA-VUSIKA:	A ni ri ndzi ku byerile leswaku u sala u tirha yini laha kaya naa?	30
BONEKA:	Ndza swi tiva leswaku ndzi tshama na n'wana loko ma ha yile eku rimeni.	
N'WA-VUSIKA:	Sweswi dyambu ri nga pela, teka thini u tseleka mati ya vila u tlhela u ya hlamba miri leswaku tiphadi teto ti ta suka. Kasi ti vangiwa hi yini?	35
BONEKA:	Kokwani va ri i vuvabyi bya kwale Pfalanomo.	

- 17.1 Xana Xikweni a ya kwini ku kala a khandziya bazi naswona a rivarile yini loko a ta huwelela nsati wa yena N'wa-Vukwele? (2)
- 17.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hanshi. Loko Xikweni a ku: 'Mi sala kahle na tindleve ta n'wina to ka ti nga twi!' loko a lela vasati va yena swi kombisa leswaku a nga va ...
- A yingisi.
B tsakeli.
C xiximi.
D hlayisi. (1)
- 17.3 Kombisa ku hambana ka mahlamulelo ya Boneka eka N'wa-Vusika loko a ha ku landziwa ePfalanomo na loko se a rhandzana na Xikweni. (2)
- 17.4 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Nwa-Vusika a a ri na wona eka tsalwa leri. Tlhela u hlamusela leswaku hikokwalaho ka yini a ri na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 17.5 Kombisa hilaha marito lama nge: 'Tshemba munhu mi langutanile' ya tipaluxaka hakona eka ntlangu lowu. (2)
- 17.6 Boxa dyondzo leyi u yi kumeke eka leswi humeleleke Xikweni swo hlwerisa bazi ku suka. (2)
- 17.7 Loko a ku ri wena N'wa-Vukwele loyi nuna wa wena a ku hoxeke hi tindhichi a wu ta titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA M

KHETANI:	Hi swona mhani hi ta endla tano. (<i>Khetani na Khegu va huma va famba.</i>)	
BONEKA:	(<i>A vulavula na Bodzani.</i>) N'wananga. Ndzi kombela leswaku u nga va byeli vaKhegu hambi u lo tsaka ka njhani hikuva u ta ndzi vengisa.	
BODZANI:	Mi vula leswi swa yini ku na mhani?	
BONEKA:	Ndzi vula leswi papa wa wena va nga rhumela mali yo rhwalerisa misava hi golonyi. Mina ndzi nge swi endli leswo thorisa, vanhu vo rhwalela misava va ri kona. Phela mali leyi yi ta ku pfuna n'wananga.	5
BODZANI:	Leswi ku yiwaka eManyeleti a mi ta hatla mi ndzi hakelela.	
BONEKA:	Se na wena wa swi navela xana?	
BODZANI:	Ndza swi tsakela mhani. Van'wani vanhu va hakerile.	10
BONEKA:	Mali ya kona i mali muni xana?	
BODZANI:	Ku hakeriwa R70,00 ku ya tshama vhiki hinkwaro va tlhela va katsa na ya swakudya.	
BONEKA:	Loko mina ndza ha hanya a ku na lexi u nga xi pfumalaka. Hambi a vo mi ya eZimbabwe a wu ta ya. Mali yo ya eManyeleti u ta yi kuma mundzuku.	15
BODZANI:	Buti na sesi Khegu a va nga kwati loko va swi twa xana? Kumbe va to ndzi venga kambe a ndzi na mhaka na vona musi a ndzi dyi bya vona.	

BONEKA:	Mina a ndzi hanyeli Khegu, ndzi hanyela n'wina vana va mina. Loko na Gwirhani a ta kula mi ta tiphina mi ri vambirhi. Phela a hi mina ndzi nga te mhani wa yena a famba mina. U fambise hi swa yena.	20
BODZANI:	Mhani, a swi lava mi ndzi nyika mali yo ya xava nyama ya huku na fulawuri ya ku baka swikokisana.	

- 17.8 Boxa vito ra papa wa Bodzani loyi Boneka a vulaka leswaku u rhumerile mali. (1)
- 17.9 Hlamusela hi ku komisa leswi Boneka a byeleke Khegu na Khetani swona ku kala Khetani a ku: 'Hi swona hi ta endla tano'. (2)
- 17.10 Boxa vuxaka BYIMBIRHI lebyi N'wa-Vusika na Boneka a va ri na byona. (2)
- 17.11 Xana ximunhuhatwankulu eka tsalwa leri i mani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 17.12 Xana mutsari u lemukisa vahlayi yini hi endlelo ra Boneka ro kholela Khetani na Khegu, vana va nuna wa yena? (2)
- 17.13 U nga vula yini hi endlelo ra Boneka ro tsona Khetani mali yo ringana R5,00 yo teka pasi kambe a nyika Bodzani R70,00 yo hakela riendzo? (2)
- 17.14 Loko a wu ri munghana wa Bodzani loyi a vulaka leswaku yena a nga na mhaka hambi Khegu na Khetani vo n'wi venga, a wu ta n'wi tsundzuxa yini? (1)

[25]

XIVUTISO XA 18: XITSALWANA**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: '... XI TSHEMBA NKOLO!'**

Loko munhu a lava ku kanganyisa un'wana wa swi kota ku vulavula mavunwa ku endlela leswaku a kuma leswi a lavaka swona eka yena. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u ri karhi u kongomisa eka swiendlo swa Solly eka Sarah.

[25]**XIVUTISO XA 19: XIMBANGU****XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: 'SWONA SWI RI SWA YINI!'**

Hlaya n'wangulano lowu nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA N

KHOMBO:	(A ri karhi a n'wi xungeta hi sambhoko) Suka laha, dabadaba leri! U lava ku ndzi onha vito hi! Nyeleti yena a nga vonakiki u kwihi?	
MIDLAYI/NSATIMUNI:	U te u ya hala ka munghana wa yena.	
KHOMBO:	Munghana wa yena ku fika <i>this time of the night</i> ? I mani munghana wa kona?	5
MIDLAYI/NSATIMUNI:	Hambi ve ri Steve hambi ...	
KHOMBO:	Aa, kasi u ye ka vanghana va vafana? Heyi, Midlayi/Nsatimuni, u endla yini mara? A wu swi voni leswaku leswi u swi endlaka u le ku titlhaveni ka nkava lowu hi tlhari hi wexe? U ri u ye kwihi?	10
MIDLAYI/NSATIMUNI:	Aa, se ndzi endla yini loko a n'wi vhakela?	
KHOMBO:	Namuntlha a ndzi nge etleli a nga se vuya la! U ta ta ndzi byela hi xin'wexin'we lomu a humaka kona! Ndzi ta n'wi komba xo mita hi huku namuntlha! A nga ndzi tivi kahle hi! (Midlayi/Nsatimuni a huma. Khombo a fika a tshama esofeni a ri karhi a hefemuteka hi ku kwata. Endzhaku ka nkarhi byi phaha. Ku twakala ku gongondza switsongo efasitereni. Midlayi/Nsatimuni wa nghena hi ku nyandlamela. U pfula rivanti. Ku nghena Nyeleti)	15 20
MIDLAYI/NSATIMUNI:	(Hi ku hlevetela) U nga bi huwa! Nghena kahle hikuva tata wa wena u virile namuntlha. (Va nyandlamela va ri karhi va khomanile va hundza kwala kusuhi na mukhalabye va ya nghena ekamareni ra Nyeleti va pfala. Va sungula ku vulavula hi ku hlevetela)	25
NYELETI:	U nga lo nswaa, ku sukela Friday, u fambe njhani ka mukon'wana wanga wa xilungwatana? (Hi ku nyanyuka) Heyi, mama, ndzi fambe kahle ngopfu. <i>Like this time</i> phela a ndzi nga yangi eka Stevenson mama, ...	30

19.1 Boxa mbangu lowu n'wangulano lowu nga laha henhla wu humelelaka eka wona.

(1)

- 19.2 Hi byihi vuxaka bya Khombo na Nyeleti? (1)
- 19.3 Hlamusela hi ku komisa laha Nyeleti a yile kona loko tata wa yena a sala a n'wi lava. (2)
- 19.4 Kombisa ku hambana loku nga kona exikarhi ka mahanyelo ya Khombo na Midlayi/Nsatimuni. (2)
- 19.5 Ndlela leyi Nyeleti a hlamuselaka mana wa yena ta laha a a yile kona yi kombisa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 19.6 Kun'wana etsalweni Madambi u lumile mana wa yena Midlayi/Nsatimuni ndleve hi siku leri a gweviweke hi rona. Xana mutsari u lemukisa vahlayi yini hi mhaka leyi? (2)
- 19.7 Loko a ku ri wena Khombo kutani nsati wa wena a ku hlamula hindlela leyi Midlayi/Nsatimuni a a hlamula nuna wa yena hayona a wu ta titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena u tlhela u boxa leswaku a wu ta endla yini. (3)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

NTLANGU: 'I MHANGU KU TILAVELA!'**XITSHURIWA XA O**

VALERIE:	(<i>Ku nghena Valerie. Ella na Bayizani va tshikana</i>) (<i>Hi ku hlundzuka swinene</i>) A, a, a, a, Bayizani, papa Rhulani! Kasi hi leswi u ndzi endlaka swona leswi? E, e, e, masiku hinkwawo u ndzi endla xikukwana-etlela-vurhongo! (<i>A ri karhi a pfula rivanti ivi a tikhoma masenge</i>)	5
BAYIZANI:	Namuntlha ndzi ku kumile. Xuu, munhu wa milenge mimbirhi u nga n'wi chava! Huu, hi laha movha wu poncaka kona masiku hinkwawo la? Huu, papa Rhuli, hi kona ka James la u nge te u vhaka kona la? (<i>A dumela Bayizani a n'wi khoma hi tiwachini</i>)	10
VALERIE:	(<i>Hi ku kariha</i>) U ndzi hlamusela yini? Hii, a wu nyumi no nyuma ku famba u rhandzana na madlakuta ya swivuya swo tani! Matiko lama ya ka Malamulele na Giyani ya tiva dyona!	15
ELLA:	(<i>A hefemuteka a tikhoma masenge</i>) Swi lo yini kunene? Hakunene u bayizani, ni xivungwana lexi nga kona xi hetaka vanhu a mi xi chavi! U tipoyila njhani! (<i>A vula hi ku suka a yima a kwatile swinene</i>) Heyi, sesi, se u yi kandziya ncila! Loko u nghenisa na mina manjheni se a swi nge lunghi! Loko u tsandzeka ku boha lexa mbyana ya wena lexi, u nga ti u ta ni karhata ekaya ka mina!	20
BAYIZANI:	(<i>Hi ku hlundzuka</i>) Aaa, Ella, u vula mina mbyana? U vula mina mbyana? U vula mina ...	25
ELLA:	(<i>Hi rinyadzo</i>) Wa nga miyela na wena ndzi <i>disciplina</i> xiyutha lexi xa wena lexi! (<i>A susumeta Valerie a ya ku pfindzi!</i>)	

- 19.8 Boxa vito ra lokixi leri Bayizani na Ella a va vulavula va ri eka rona. (1)
- 19.9 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Mutsari u ri: 'A *susumeta Valerie a ya ku pfindzi!*' Ku 'pfindzi!' swi vula ku ... ehansi.
- A yima
B cela
C khoma
D wela (1)
- 19.10 Kombisa ku yelana loku nga kona ka vito ra Bayizani na swiendlo swa yena. (2)
- 19.11 Boxa muxaka wa ntlambo lowu Valerie a a ri na wona eka ntlangu lowu u tlhela u seketela leswaku hikwalaho ka yini u vula leswaku i ntlambo wa muxaka wolowo. (2)
- 19.12 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka ntlangu lowu? (2)
- 19.13 Muluthanyi i ximunhuhatwa lexi vangaka dzolonga exikarhi ka swimunhuhatwa swo karhi. Xana i mani muluthanyi eka ntlangu lowu? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 19.14 Xana u vona Valerie a endlile kahle ku landza nuna wa yena Bayizani eka Ella ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

XIVUTISO XA 20: XITSALWANA**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Vatswari hambiloko va languterile leswinene ntsena eka vana va vona, swa endleka leswaku va va tisela swo biha leswi va nga swi rindzelangiki. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisa eka leswi humeleleke Talenta na nuna wa yena Mufundhisi Gezani Munene.

[25]**XIVUTISO XA 21: XIMBANGU****VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Hlaya n'wangulano lowu nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA P

JIMMY:	Loko ndzi ku hoxerile ndzi rivaleli Xiluva. Ana na wena wa swi tiva leswaku i munhu ntsena a endlaka xihoxo ribye ri nga ka ri nga swi koti ku endla xihoxo.	
XILUVA:	Tolo u tile ekaya ndzi nga ku vitananga. Se loko manana a va ri kona a va ta ndzi teka njhani?	5
JIMMY:	Ndzi rivaleli. Ndza ha ku rhandza Xiluva.	
XILUVA:	U nga hembu a wu ndzi rhandzi wena.	
JIMMY:	Ndza ku rhandza Xiluva.	
XILUVA:	Loko a wu ndzi rhandza a wu nga ta hanya na mina hi xikhomela na mavarivari. Na ku ndzi tshemba a wa ha ndzi tshembi swa tikomba leswaku sweswi u lo tiyimisela ku tlanga hi mina. Ndzi vona onge na loko ndzo tshika ndzi bihile emirini u ta tlula u nantswa tilo u ndzi byela hi Mbangini.	10
JIMMY:	A hi swona sweswo Xiluva.	
XILUVA:	Tiva leswi Jimmy! Mina a ndza ha ku rhandzi!	15
JIMMY:	(A hlamala) Hee! U ri yini?	
XILUVA:	U ndzi twile kahle. Swa mina na wena swi herile. Famba u ya rhandzana na loyi a ku byeletelaka timhaka hi mina.	
JIMMY:	(A rila) Swi lo yini Xiluva? Ndza ku rhandza Xiluva!	
XILUVA:	Mina a ndza ha ku rhandzi Jimmy! Tikumeli un'wana nhwanyana na mina ndzi ta tikumela un'wana mufana wo twisisa, wo pfumala xikhomela, loyi a tlhelaka a nga hanyi hi mavarivari.	20
JIMMY:	Ndzi rivaleli Xiluva! Ndza ku kombela ndzi rivaleli ntombhi ya mina! (Dikeledi a languta endzhaku a vona Jimmy a ri ku rileni, a va yimela. Kutani va fika laha a nga kona, a famba kun'we na vona)	25
DIKELEDI:	Se u rilela yini Jimmy ka munghana?	
XILUVA:	N'wi vutisi.	
DIKELEDI:	Swi lo yini ka Jimmy?	
JIMMY:	U ri a nga ha ndzi rhandzi.	

21.1 Boxa mbangu lowu Xiluva na Jimmy va vulavulaka va ri eka wona. (1)

21.2 Hlamusela hi ku komisa leswi humeleleke ku kala Xiluva a teka xiboho xo tshika Jimmy. (2)

- 21.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko Xiluva a ku: 'Ndzi vona onge na loko ndzo tshika ndzi bihile emirini u ta tlula u nantswa tilo u ndzi byela hi Mbangini' u vula leswaku Jimmy u ta n'wi ...
A pfumela.
B landzula.
C tsakisa.
D xanisa. (1)
- 21.4 Xana mutsari u lemukisa vahlayi yini hi leswi humeleleke Jimmy eka n'wangulano lowu? (2)
- 21.5 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Jimmy a nga na wona ku ya hi n'wangulano lowu nga laha henhla u tlhela u hlamusela leswaku hikwalaho ka yini u vula leswaku u na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 21.6 Muluthanyi i muvangi wa dzolonga exikarhi ka swimunhuhatwa swo karhi. Xana i mani muluthanyi eka vutomi bya Jimmy na Xiluva. Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 21.7 Xana u titwa njhani hi leswi humelelaka eka n'wangulano lowu? Seketela nhlamulo ya wena; naswona loko a ku ri wena Xiluva a wu ta va u endlile yini loko Jimmy a ku rilela a kombela rivalelo? (3)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA Q

GEZANI MUNENE:	(A va hlamusela leswi nga humelela) Hi sukile hi Ravuntlhanu nimixo hi ya empfuxelelweni eRustenburg. Madyambu ya kona hi n'wi berile riqingho hi n'wi tivisa ku ri hi fikile ivi na yena a hi byela leswaku wa ha tsakile. Se tolo nimixo hi tlhele hi n'wi bela riqingho hi n'wi pfuxela kutani a tlhela a hi byela leswaku wa ha hlayisekile. Endzhaku ka nkarhinyana hiloko ndzi ta amukela riqingho ro huma exitichini xa maphorisa. ... Eka xipapilana xa kona a lela hina vatswari va yena a hi byela leswaku yena u tilandzela ntombhi yakwe. (A miyelanyana) Se loko ndzi te tani a ndza ha tivi ta mina nhloko ya xikolo. A ndzi swi tivi ku ri ndzi ta va byela yini va ka Hon'wana.	5 10
MATODZI RAMBUDA:	Ex! Swa vava hakunene.	
GEZANI MUNENE:	Vana va masiku lawa vo tala va vona a va yingiseli vatswari loko va va tshinya. Loko munhu wa kona u n'wi tshinya yena u vona onge wa n'wi karhata. A hi khale ngopfu hi tile exikolweni hi ta tenga ta ku holova ka vona. Xiluva u nantswile tilo a ku a nga n'wi rhandzi Fumani kambe se a va rhandzana. ...	15
MATODZI RAMBUDA:	Kambe hi nga heli matimba mufundhisi. Bibe le yi ri ku tikeriwa kun'wana na kun'wana loku hi hlanganaka na kona hi fanele hi byela Xikwembu hikuva ku chaveleleka ka mimoya ya hina ku suka eka Xikwembu.	20

DANIEL KANAMA:	I ntiyiso nhloko ya xikolo. Phela hambiloko ho rila vusiku na nhlikanhi loko Xikwembu hi nga xi byelanga xiyimo a xi nga cinci.	
GEZANI MUNENE:	Ndza mi twa leswi mi swi vulavulaka. Kambe vana va nga ku dyisa mbitsi ngopfu.	25

- 21.8 I mani loyi a landziweke hi Fumani naswona u n'wi landzile hindlela yihi? (2)
- 21.9 Hlamusela hi ku komisa leswi Matodzi Rambuda na Daniel Kanama a va yela swona emutini wa ka Munene. (2)
- 21.10 Hlamusela ku yelana loku nga kona eka marito ya Gezani Munene lama nge: 'Kambe vana va nga ku dyisa mbitsi ngopfu' na leswi endliweke hi Fumani eka tsalwa. (2)
- 21.11 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka leswi humeleleke Xiluva na Fumani? (2)
- 21.12 Ku va Matodzi Rambuda a ri un'wana wa lava endleke leswi u swi boxeke eka 21.9 laha henhla swi paluxa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 21.13 U vona miehleketo ya Gezani Munene ya ku ya eka Hon'wana endzhaku ka leswi humeleleke emutini wa yena yi ri mhaka ya kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 25
NTSENGO WA TIMARAKA: 80